

**Визначення і загальна характеристика (автор:
В. М. Кулик)**

НАЦІОНАЛІЗМ — почуття, ідеологія та політична дія, що серед усіх ідентифікацій людини найбільшого значення надає її належності до спільноти, названої **нацією**, та, відповідно, вважає цю спільноту важливою вартістю, а турботу про інтереси нації — непорушним обов'язком її членів. Згідно з націоналістичним уявленням, чільне місце серед цих інтересів посідає збереження самої нації, її **мови**, **культури** й традиційної території, утвердження належного місця у світі, а також творення й подальше підтримання власної **держави**, яка своїм головним обов'язком повинна вважати забезпечення добробуту нації. Прагнення утвердити інтереси своєї нації веде націоналістів до більш чи менш активної боротьби проти інших, насамперед сусідніх націй (та їхніх націоналістів), які сприймаються як загроза цим інтересам. Тому згідно з поширеним серед загалу й частини науковців тлумаченням, питомою рисою Н. вважають агресивність і зверхність щодо інших націй і вважають його тотожним шовінізмові. У науковій літературі переважає тлумачення, відповідно до якого агресивною є лише крайня форма Н., а поміркованіші обстоюють місце своєї нації як рівної серед інших та захищають її від зазіхань на існування й добробут. Таким чином, широко тлумачений Н. стає синонімом патріотизму.

Різні автори, відповідно до акцентів в означеннях кожного з цих понять, по-різному окреслюють співвідношення Н. і патріотизму. Деякі теоретики вважають провідною рисою Н. прагнення до національної державності. Так, британський філософ і соціальний антрополог Е. Геллнер визначив його як політичний принцип, згідно з яким політична одиниця має збігатися з національною, тобто кожній нації має відповідати держава. Водночас сам цей принцип спирається на уявлення про існування й цінність націй та спільність ключових інтересів їхніх членів. Усвідомлення цього зв'язку привело деякого з науковців до ще більшого розширення меж застосування терміна «націоналізм»: вони називають так не лише рішення обстоювання інтересів нації, а й втілення уявлень про її існування, тяглість і цінність. Британський соціолог М. Білліґ називає таке впровадження банальним Н., протиставляючи його явному, а тим паче агресивному. У період боротьби за національну державність Н. зазвичай декларують в ідеологічних трактатах та політичних програмах, а після створення й усталення держави, він, стаючи дедалі більшою мірою неявним, утілюється у державних і суспільних інституціях.

Незважаючи на деякі розбіжності щодо часу виникнення Н., більшість дослідників пов'язує його початки з переходом від аграрного до індустріального суспільства й зумовленою ним кризою традиційних соціальних зв'язків та ідентичностей, відповіддю на що стала поява нових ідей соціальної організації. Водночас швидке поширення Н. науковці здебільшого датують кін. 18 — поч. 19 ст. і вбачають у цьому вплив Американської революції, а особливо Великої французької революції, що практично втілила засади суверенітету народу й запропонували нову республіканську модель державного ладу, а це зі свого боку призвело до докорінної зміни способів легітимізації та соціалізації, що виявилось, зокрема, в поступовому переході до загальної освіти й виборчого права, розповсюдженні письменності та газет, появи масових партій і громадських організацій, долученні загалу до високої культури й водночас демократизації останньої.

Ці канали розповсюдження національних ідей уможливили прищеплення суспільним «низам», які доти пов'язували себе лише з певною місцевістю й релігією, уявлення про реальність існування націй та свою належність до однієї з них, що й означало творення націй як «уявлених спільнот» (термін американського політолога Б. Андерсона). Згідно з цією конструктивістською концепцією Н., який презентує себе захисником уже чинної нації, насправді її творить. У різних країнах світу Н. розвивався по-різному, відповідно до конкретної політичної, економічної і культурної ситуації. В атлантичному регіоні європейського континенту, де на час появи націоналістичних ідей державні межі загалом збігалися з мовно-етнічними, елітам досить було реорганізувати династійні держави в національні та через їхні інституції поступово впроваджувати **національну ідентичність** у маси. А втім, досягнути повної однорідності ідентичностей цим державам не вдалося, і пізніше вони зіштовхнулися з низкою викликів з боку Н. периферійних груп, недоволених своїм економічним становищем та маргіналізацією власних мов і культур. У центральній і східній Європі націоналісти мусили творити на місці багатоетнічних імперій нові держави для своїх етнокультурних націй, які водночас теж треба було частково створити не лише на масовому, а й на елітному рівні, оскільки еліти були значною мірою інкорпоровані в імперські структури. Утвердження націоналістичного світогляду там зазвичай починалося із «винайдення» традиції національного існування, що мала виправдати право на політичну суб'єктність, а отже, державну незалежність. Американські колоністи, які раніше позиціонували себе як частину

загальноімперської спільноти, у відповідь на небажання метрополії надати їм більше влади переосмислили себе як окремі національні групи й зажадали незалежності. Натомість у колоніях Азії й Африки творцями й пропагандистами Н. були насамперед освічені вихідці з тубільного населення, які через обмежені можливості успішної кар'єри в колоніальній адміністрації змобілізували проти неї членів своїх дискримінованих етнокультурних груп. У більшості цих країн здобуття незалежності стало не наслідком, а передумовою творення з мовно й навіть расово різномірних племен модерних націй. У СРСР втілення націоналістичних засад суспільної організації в національно-територіальних автономіях і фіксацію етнічної належності громадян поєднували із заборонаю політичного і навіть культурного Н. неросійських народів, який, однак, із послабленням тоталітарних режимів став досить потужною політичною силою, що домоглася поділу багатонаціональної держави відповідно до усталених національних меж.

Український Н. тривалий час формувався окремо в різних державах, до яких належали землі з етнічно українською більшістю. Ліберальніший політичний устрій і багатокультурна реорганізація Австро-Угорської імперії уможливили протягом 19 — поч. 20 ст. не лише активну культурницьку діяльність галицьких українських еліт і, дедалі більшою мірою, мас, а й творення етнічно окремих громад, організацій та, зрештою, політичних партій, програми яких містили більш чи менш радикальний набір націоналістичних ідей. У міжвоєнний період культурна й економічна дискримінація українців у відродженій Польщі призвела до радикалізації частини галицьких націоналістів і створення ОУН для боротьби з польською владою та поміркованими українськими діями, які з нею співпрацювали. Самоокреслення ОУН як націоналістичної сили сприяло поширенню серед українців партійного тлумачення Н., за якого діяльність інших партій не сприймали як націоналістичну. Під час Другої світової війни ОУН очолила спротив нацистському окупаційному режимові, що увінчався формуванням масової зброй. сили — УПА, яка після звільнення від нацистів майже десятиліття вела боротьбу проти радянської влади. Натомість царський режим Російської імперії упродовж усього 19 ст. забороняв майже будь-яку специфічно українську культурну й тим більше політичну діяльність і намагався зробити українців частиною російської нації, що формувалася. Тільки після Лютневої революції 1917 виникли масові українські політичні партії, що мали виразно націоналістичну орієнтацію, хоча спочатку готові були задовольнитися федералізацією Росії. Після поразки створеної цими партіями УНР у війні з Радянською Росією український Н. протягом 1920-х рр. досить активно розвивався всередині більшовицької партії як домагання української культурної і політичної самостійності у межах СРСР, що стали відомі як

український націонал-комунізм.

Подальша політика централізації та русифікації зробила неможливим будь-яке відверте обстоювання національних ідей, тож їхнім єдиним виявом аж до «перебудови» 1980-х рр. була діяльність дисидентів (див. [Дисидентський рух](#)), які переважно обмежувалися культурницькими й заг.-демократичними аспектами. Тривала радянська дискредитація поняття Н. налаштувала проти нього більшість населення, тому націоналістичні організації та партії, що знову з'явилися в Україні в останні роки існування СРСР, здебільшого називалися національно-демократичними, а націоналістами визнали себе лише деякі радикальні сили, що залишилися на маргінесі політичного життя. Водночас зумовлена радянською політикою амбівалентність національної свідомості українців суттєво обмежила вплив навіть тих поміркованих націоналістичних партій, що уникали цього окреслення, зокрема [Народного руху України](#). Тому головним чинником Н. є саме існування незалежної держави, інституції якої формують і підтримують національну ідентичність громадян. Проте навіть такий банальний Н. викликає спротив деяких політичних сил, що прагнуть зберегти ідентичність українців як членів східнослов'янської культурної спільноти.

В. М. Кулик

Визначення і загальна характеристика (автор: В. С. Лісовий)

Націоналізм розглядають як спрямування політичної думки, політичну ідеологію та практику, в центрі уваги яких є нація як ідея (поняття) або цінність. Його типологія залежить насамперед від того, як розуміють націю та її формування. Оскільки формування та утвердження нації відбувається у конкретних суспільно-історичних обставинах, різноманітність форм Н. — наслідок пристосування до цих обставин. У процесі дослідження Н. важливим є питання про його співвідношення з іншими напрямками політичної думки та відповідними політичними ідеологіями. До кін. 19 ст. Н. на Заході не був окремою політичною ідеологією, а лише складником лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму (у 20 ст. — [комунізму](#)). З дедалі чіткішим усвідомленням прихильниками цих ідеологій своїх принципів, вони почали критикувати Н., що, зрештою, допомогло встановити відмінність між Н. та ін. ідеологіями. Іноді дослідники, йдучи шляхом спрощених формулювань, стверджують, що Н. — національний егоїзм, абсолютизація інтересів своєї нації за рахунок інтересів ін. націй. Але такі формулювання не враховують того, що Н. може виступати і як рух за звільнення, і як виправдання певних форм насильства та гноблення (у цьому сенсі він не відрізняється від лібералізму, консерватизму, соціалізму та комунізму). Незважаючи на різноманітність форм Н., вони містять в собі й спільні елементи. Шляхом порівняння можна

встановити деякі спільні та відмінні елементи у різних версіях Н. і розробити його різноманітні типології.

З погляду міжнаціональних взаємин існує поділ на експансіоністський (переважно державних націй) і захисний (переважно недержавних націй) Н.; залежно від того, держава чи культура є важливішою цінністю, розрізняють політичний і культурний Н.; враховуючи співвідношення особи та нації — ліберальний (демократичний) й інтегральний (тоталітарний) Н. Політичний рух етнічних груп і меншин національних за розширення своїх прав (аж до здобуття територіальної автономії чи незалежності) позначають як етнічний Н. Цей термін іноді застосовують також до державницького Н., якщо його основою є певна національна більшість (корінний етнос, титульна нація) та надмірне наголошення на елементах своєї етнічної культури як основи громадянської консолідації. Для націй Заходу, незважаючи на традиційно важливу роль етнічного чинника (мова, історичні традиції, політична символіка тощо), провідну роль відіграють політико-правові засоби — т. зв. громадянський Н.

Націоналізм український (Н. у.) — сукупність ідей та уявлень, в яких наголошено на цінності нації. Його джерелами вважають насамперед поезії Т. Шевченка, де Н. у. виступає як поєднання цінності особи та нації, самобутньої культури та державної незалежності. **М. Міхновський** уперше чітко сформулював принципи політичного Н. у., який став важливим складником «популізму» (за **М. Грушевським** — у розумінні ідеалізації простого народу як основи нації), консерватизму (за **В. Липинським** — у наголосі на еліті як носії культури і національної єдності), а також деяких варіантів соціалізму та комунізму (**націонал-комунізм**). Внаслідок поразки **Визвольних змагань 1917–21**, утвердження авторитарного і диктаторського режимів у Польщі й Росії та поширення ідей інтегрального Н. у західній Європі, в 1920-х рр. у західній Україні також виник інтегральний Н. у., одним із впливових ідеологів якого став **Д. Донцов**. Філософськими засадами його політичної публіцистики були ірраціоналізм (див. **Ірраціональне**), **волютаризм**, елітизм. Але Н. у. в формулюванні Д. Донцова не став загальноприйнятою ідеологічною доктриною націоналістичного руху 1920–30-х рр. у західній Україні; крім того, він зазнавав критики (часто нищівної) і в націоналістичних колах. Більш зважені та помірковані версії Н. у. розвивали **Ю. Вассиян**, **М. Сціборський** та ін. Загалом інтегральний (військовий) Н. у. став реакцією на домінування сили в міжнародних і міжнаціональних взаєминах, коли єдиним способом виживання нації могла бути тільки орієнтація на силу в протистоянні з агресивними диктаторськими режимами. Така сила — УПА, що в боротьбі за

незалежну Україну від 1941 до поч. 1950-х рр. вела боротьбу проти німецького фашизму і російського імперіалізму, прихованого за вивіскою СРСР. У ході цієї боротьби ідеологія Н. у. зміщувалася в бік визнання важливих елементів демократії та відмови від тенденцій ксенофобії, наявних в русі у період його формування. Культурний, інтелектуальний і громадянський рух, що наголошував на цінності нації як культурної самобутності у поєднанні з цінністю особи, став можливим в УРСР тільки від кін. 1950-х, а особливо — у 1960-х рр. Він містив також більш-менш приховані, рідше — відкрито висловлені політичні вимоги (від розширення автономії до незалежності). Провідними постановами руху були В. Симоненко, І. Світличний, **І. Дзюба**, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Стус, **М. Брайчевський**, **В. Мороз** та ін. Виникли також окремі нелегал. політично спрямовані групи, зокрема **Л. Лук'яненка** — **І. Кандиби** та ін. У 1970-х рр. рух поступово набув виразного правозахисного характеру, проте він не мав єдиної ідеології і об'єднував широкий спектр орієнтацій — від прихильників «соціалізму з людським обличчям» та націонал-комунізму до «чистих» демократів і таких, які вважали здобуття державної незалежності основною метою. Філософське підґрунтя руху також охоплювало різні інтелектуальні тенденції: найбільший вплив мали **екзистенціалізм**, ревізіонізм, частково — аналітична філософія. Від кін. 1980-х рр. акцент на нації як носіїв культурної самобутності та державної незалежності став важливим складником ідеології українських націонал-демократів. В умовах, коли зберігається загроза культурної ідентичності українців внаслідок експансії російської мови й культури, ідеологія українських націонал-демократів не може її ігнорувати і тому мусить поєднувати в собі громадянські і культурні аспекти.

В. С. Лісовий

Рекомендована література

1. M. Billig. Banal Nationalism. London, 1995;
2. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К., 1999;
3. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. К., 1999;
4. Націоналізм: Антологія. К., 2000;
5. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. К., 2001;
6. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Пер. з англ. К., 2003;
7. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. К., 2004;
8. Газоні Й. Чеснота націоналізму. К., 2024.

В. М. Кулик, В. С. Лісовий

Бібліографічний опис:

Націоналізм / В. М. Кулик, В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-71080>. – Останнє поновлення : 2024.

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).